

UOT 94 (479.24)

YAŞAR RƏHİMOV

1901-1907-Cİ İLLƏRDƏ NAXÇIVANA ERMƏNİ KÖÇÜRÜLMƏLƏRİ,
QIRĞIN VƏ TALANLAR

Məqalədə Naxçıvanın 1901-1907-ci illər tarixinə aid müəyyən məsələlər, həmin illərdə mənfur ermənilərin bölgədə törətdikləri qırğın və talanlar, Naxçıvana erməni köçürülmələrinin davam etməsi, köçkünlərin köçürüldükləri yerlərdə istədikləri şəraitlə təmin olunmaları, onlara hərtərəfli diqqət və qayğı göstərilməsi, bu köçürülmələrin nəticələri və b. məsələlər tədqiq edilmişdir. Həmçinin daşnaklar tərəfindən 1905-1907-ci illərdə Naxçıvan şəhərində və bölgənin digər ərazilərində törədilən qarşıdurmalar və qırğınlar, yerli əhaliyə-azərbaycanlılara qarşı törədilən qanlı hadisələr, bu hadisələrdə kazakların ermənilərə yaxından kömək göstərmələri, kilsənin və terrorçu siyasi partiyaların Naxçıvandakı qanlı hadisələrdə iştirakı məsələləri də araşdırılmışdır. Məqalənin sonunda belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, Naxçıvan xülyaları ilə yaşayan erməni millətçilərinin bu arzuları gözlərində qalacaqdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, 1901-1907-ci illər, qırğın, talan, erməni, köçürülmə, kilsə, siyasi partiyalar.

Naxçıvanın 1901-1907-ci illər tarixindən bəhs edərkən bu dövrdə Naxçıvanda törədilən erməni vəhşiliklərindən, soyqırım və qurbanlardan yan keçmək olmaz. Xüsusilə 1905-1907-ci illərdə Rusiyada gedən inqilabi proseslərdən istifadə edən ermənilər 1905-1907-ci illərdə məqsədyönlü qırğın aktlarını, İrəvan, Ordubad, Naxçıvanda azərilərin yurd-yuvalarından çıxarılmasını həyata keçiriblər. Təəssüf ki, tarixi mənbələrdə o illərin hadisələrini özündə əks etdirən çox az sayda sənəd qorunub saxlanılıb. Ermənilərin Azərbaycanda və Naxçıvan qəzasında yerləşdirilməsi 1905-1907-ci illərin soyqırımına, azərbaycanlıların öz yurdlarından qovulmasına və kəndlərimizin yandırılıb dağıdılmasına doğru atılan ilk siyasi addım idi. Araşdırılan rus mənbələrindən və arxiv sənədlərindən məlum olur ki, 1905-1906-cı illərdə ilk erməni-müsəlman toqquşması Bakıda baş vermişdir. Bakıdan sonra 1905-ci ilin may-iyun aylarında azərbaycanlıların qırğını İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Cəbrayıl və Füzulini əhatə etmişdir. 1905-ci ilin may ayından başlayaraq Naxçıvan qəzasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qırğınları başladı. 1905-ci ilin may ayında erməni quldur dəstələri Naxçıvanda dinc əhaliyə qarşı qanlı hadisə törətdilər. Ölənlər içərisində çoxlu qadın, qoca və uşaq olmuşdur. Ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri qırğınlar Ordubad, Cəhri, Şıxmahmud, Kültəpə, Əliabad, Çeşməbasar, Tivi, Tumbul və onlarla başqa yaşayış yerlərini əhatə etmişdi. Kazakların köməyindən istifadə edən ermənilər 1905-ci il noyabrın 26-da Naxçıvan şəhərindəki müsəlman bazarını tamam qarət etdikdən sonra od vurmuşlar. Yanğın nəticəsində bazarda 85 dükan, 75 anbar və başqa tikililər yanıb məhv olmuşdur [15, v. 78-84]. Rus kazakları ermənilərə kömək məqsədilə göndərilmiş və onlar ermənilərlə birlikdə müsəlmanları qırılmışlar.

Rus mənbələrinin təhlilindən və araşdırılan arxiv sənədlərindən məlum olur ki, 1905-1907-ci illərdə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrində rus imperiyası və Tiflis daşnak şurasının rəhbərləri başda olmaqla yerli erməni daşnakları tərəfindən ermənilərlə müsəlmanlar arasında dəfələrlə nifaq salaraq böyük qırğınlar törətmişdilər. Təxminən iki ilə qədər davam edən qanlı toqquşmalar nəticəsində Azərbaycanın şəhər və kəndlərinə böyük zərər dəymiş, 300-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, yandırılmış və əhali qılıncdan keçirilmişdir.

Birinci rus inqilabı illərində Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda və onun bölgələrində törədilən qırğınlar çar ordusunun və rəsmi dövlət adamlarının gözləri önündə baş verirdi.

Erməni quldurlar Naxçıvana 1905-ci ilin noyabr ayında qəflətən hücum etməklə, azərilər içərisində vahimə salmağa çalışırdılar. Naxçıvan əhalisi ermənilərin cinayət əməllərindən İrəvan qubernatorunun müavini Baranovskiyyə şikayət etsələr də, buna məhəl qoyulmadı. Bu, ermənilərin əl-qol açmasına imkan verdi. Onlar şəhərin müsəlmanlar yaşayan məhəllələrini atəşə tutmuş, dükanlar yandırılaraq qarət edilmiş, adamlar öldürülmüşdür. Döyüşü müşahidə edən polis rəisi Angil qırğına mane olmamışdı. Bir qədər sonra Cəhri kəndində dəhşətli faciə baş verdi. Noyabrın 26-da kazaklarla birləşən erməni caniləri bir neçə ailəni qətlə yetirdikdən sonra kəndi xarabazarlığa çevirdilər. Camaata bir daha aydın oldu ki, erməniləri qızıışdıran və qırğına rəvac verən Rusiya hökumətidir. Ermənilər Naxçıvan və Ordubaddan sonra öz məkrli niyyətlərini digər ərazilərdə də həyata keçirməyə başladılar.

Rus mənbələrində erməni qırğınları, talanları barədə olan bir neçə fakta müraciət edək. Rusiya ordusunun baş qərargahının zabiti podpolkovnik Tomilovun 1904-cü ildə yazdığı bir hesabatda deyilir: "...qırğını erməni inqilabçıları təşkil edirdilər. Onlar başıpozuqluq salmaqla öz can qardaşlarının qanı bahasına xristianları üsyana təhrik edir və bu yolla Avropa dövlətlərinin diqqətini erməni məsələsinin həllinə yönəltmək istəyirdilər. Bu yolla muxtariyyət əldə etməyə can atırdılar" [6, s. 292].

Ermənilərin quldurluq hərəkətləri barəsində Rusiya imperiyasının Ərzurumdakı baş konsulu general Mayevskinin fransız və rus dillərində nəşr olunmuş qeydlərində zəngin məlumatlar vardır. O yazırdı: "Ümumiyyətlə, deyə bilərəm ki, mətbuatda heç vaxt keçmiş erməni hərəkəti barəsində az-çox vicdanla yazılmış məlumata rast gəlməmişəm. Bu barədə yazılmış məqalələr adi qeybət və yalanlarla doludur" [4, s. 27]. Rus konsulu qeyd edirdi ki, "ermənilərə kömək və yaxud onların qisasını almaq adı ilə müxtəlif yerlərdən silahlı dəstələr göndərilirdi. Məndə sübutlar, dəlillər var ki, onlar necə soyuqqanlıqla yerli əhalini-müsəlmanları qırılmışlar" [4, s. 28].

Cənubi Qafqaz valisi İ.İ. Vorontsov-Daşkov çar Nikolay Romanova yazdığı 10 oktyabr 1912-ci il tarixli məktubunda I Pyotr dövründə təməli qoyulmuş siyasətə bir daha geri dönməyin gərəклиyini xatırladaraq "əvvəlki rus siyasətinə geri dönərək Türkiyə ermənilərinə həmilik etmənin zamanı gəlmişdir" [5, s. 118-120]. 1905-1907-ci illərdə Naxçıvan bölgəsində azərbaycanlı əhali rus məmurlarının hər yerdə himayə etdiyi ermənilərin özbaşınalıqlarına dözə bilmirdi. Bütövlükdə müsəlman türklərin və bölgədəki qeyri-ermənilərin rus hakimiyyətinə qarşı niyyətlərinin kökündə bu amil də dururdu. Bu cəhəti çox incəliklə sezən rus knyazı N.S. Trubetskoy "Qafqaz xalqları" adlı məqaləsində ermənilərin törətdiyi əməllərin çar hakimiyyətinə üzüqaralıq gətirməsini belə qələmə almışdı: "Ermənilərlə həmişə asanlıqla dil tapmaq olar. Ancaq ermənilərə arxalanmaq səhv olardı. İqtisadi cəhətdən güclü olan Zaqafqaziyanın bütün iqtisadi həyatına rəhbərliyi öz əlində cəmləmiş ermənilər eyni zamanda parazit xalqın və qulun bütün xüsusiyyətlərinə malikdirlər və öz qonşularına nifrətədək gedib çıxan ümumi antipatiyadan istifadə edirlər. Özünü onunla həmrəy etmək bu antipatiyanı və nifrəti öz üzərinə götürmək deməkdir" [11, s. 22].

1905-1907-ci illərdə erməni qoşunları eyni zamanda İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində ayrı-ayrı erməni silahlı dəstələrinin fəal köməkliyi ilə müsəlman əhalinin qırğınlarını törətdilər.

Mənbələrdə erməni təşkilatlarının istər kilsənin, istər də terrorçu siyasi partiyaların Naxçıvandakı qanlı hadisələrdə iştirakına dair çoxlu tarixi faktlara rast gəlinir. Bəzi hallarda erməni iğtişəşlərində bu təşkilatlar təkbaşına fəaliyyət göstərsələr də, bir çox qanlı cinayətlər onların əlbir fəaliyyəti nəticəsində törədilmişdi. Belə ki, 1905-1907-ci illərdə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda törədilən soyqırımında hıçaqlar daşnaklarla əlbir hərəkət etmişdilər.

Hər iki terrorçu təşkilatın Naxçıvandakı qırğınlarda təşkilatçılıq fəaliyyəti faktlarla isbat edilir. Bir fakt – 1905-ci il may ayının 11-12-də Naxçıvan şəhərində ermənilərin törətdikləri qırğınları əks etdirən “Hnçaq” qəzeti özünün 26 may tarixli sayında yazırdı: “Dünən axşam saat 6-dək biz azərbaycanlılarla atışdıq. Bizə bunun üçün əlavə olaraq 166 müxtəlif tüfənglər paylanıldı, böyük sayda patronlar verildi, biz təmiz vicdanla şəhərimizi (yəni Naxçıvanı) müdafiə etdik, türkləri layiqincə qırdıq. Hnçaqçılar 2, daşnaklar isə 1 bombadan da istifadə etdilər. Çoxlu türk evləri qarət edildi. Bizə silah paylayan adam yenə silah dalınca getdi” [14, s. 39]. XX əsrin ilk illərindən başlayaraq Naxçıvanda həyata keçirilən qırğınlarda erməni terrorçu təşkilatlarının, xüsusən Daşnaksutyunun və Hnçaqın terrorçu fəaliyyəti özünü açıq şəkildə göstərirdi. Bu qurumlar həmin cinayətlərin təşkilatçısı olduğunu gizlətmir və çox hallarda bunu erməni xalqı uğrunda qəhrəmanlıq mübarizəsi hesab edir və indi də belə qələmə verirlər.

XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə 1901-1907-ci illərdə baş vermiş mühüm proseslər sübut edir ki, Rusiya üçün yeni ələ keçirilmiş bölgələrdə möhkəmlənmək və bu torpaqları əldə saxlamaq daha çox qüvvə tələb edən mürəkkəb və uzunmüddətli bir vəzifə olmuşdur. Belə bir vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün çarizm ən kəsərli vasitə və yollardan birini – köçürmə siyasətini davam etdirməyə başladı. Naxçıvan bölgəsi Rusiya tərəfindən işğal edildikdən (1828) sonra əraziyə ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsi prosesi 1901-1907-ci illərdə də davam etmişdir. Rusiyanın işğalçı və müstəmləkəçi siyasətinin həyata keçirilməsində ermənilər başqalarına nisbətən daha gərəklili və lazımlı idilər. Əvvələn, ermənilərin sayı digər şərq xristianlarının bütövlükdə sayından bir neçə dəfə çox idi. İkincisi, onlar Rusiya imperiyasının Qafqaz uğrunda apardığı mübarizəsində əsas rəqibləri olan İran və Osmanlı dövlətlərində də say cəhətdən xeyli üstün idilər. Üçüncüsü, ermənilər gələcəkdə də Rusiya ilə müttəfiq olmaqla ona xeyir verə bilirdilər. Nəhayət, dördüncüsü, ermənilər İran və Türkiyə dövlətlərinin daxili zəif və güclü tərəflərini yaxşı bilirdilər [3, s. 31]. Maraqları və mənafeləri naminə dövlətləri bir-birinə qarşı qoymaq, şərqə irəliləmək, “isti dənizlərə” çıxmaq, Asiyadan Avropaya gedən ticarət yollarını ələ keçirmək, dini münafişlərdən yararlanaraq, bəzi müsəlman dövlətləri arasına nifaq salmaq əsrlər boyu Rusiyanın xarici siyasətinin əsasını təşkil etmişdir. Belə bir müstəmləkəçi siyasət hələ I Pyotrın Qafqaza səfəri və Azərbaycana yürüşü zamanı daha da reallaşmışdır. I Pyotrdan sonrakı dövrdə də rus çarları imperialist siyasətlərini davam etdirərək ermənilərlə birlikdə Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana yürüşlər təşkil etmişlər. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, 1901-1907-ci illərdə də çarizmin Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsində siyasətini artıran amillərdən biri də ermənilərin Rusiyanın hakim dairələri ilə əlbir olması idi. Erməni maarifçilərinin utopik dövlətçilik düşüncələrinin gerçəkləşdirilməsində diplomatik missiyanı kilsə yerinə yetirirdi. Ermənilər arasında millətçiliyin yayılmasında erməni din adamlarının və erməni qriqoryan kilsəsinin xüsusi rol oynadığını qeyd edən rus məmuru V.Mayevski belə yazırdı: “Onların dinlə bağlı fəaliyyəti çox məhduddur. Ancaq bunun əvəzində onlar hər zaman millətçilik ideyalarını himayə etmək uğrunda əllərindən gələni edərək səylə çalışırlar. Ermənilər arasında millətçilik ideyaları yüzillər boyunca bir-birindən uzaq, saysız monastırların himayəsi altında olmuşdur...” [4, s. 8]. Qeyd etmək yerinə düşər ki, milliyyətçə rus olan V.Mayevski Rusiyanın Van və Ərzurumdakı baş konsulu olmuşdur. Nəriman Həsənəliyevin tərcüməsi ilə 1994-cü ildə Bakıda nəşr edilmiş və 35 səhifədən ibarət olan bu kitab erməni yalanlarına və uydurmalarına cavab vermək baxımından çox sanballı bir rus mənbəsidir.

Tanınmış qafqazşünas V.Veliçko da yazırdı ki, bu dövrdə rus ordusunda xidmət edən

rus generalı Loris Melikov ermənilərin kütləvi şəkildə Türkiyədən Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana köçürülməsində yaxından iştirak etmişdi [2, s. 200]. Veliçko daha sonra qeyd edirdi ki, ermənilər müsəlmanları çar hakimiyyəti qarşısında etibardan, gözdən salmaq siyasəti yeridirdilər. Onlar yaxşı bilirdilər ki, çar hökumət dairələri etibardan düşmüş müsəlmanlar sürgün edildikdən sonra onların torpaqlarını ələ keçirmək mümkündür. Rus tarixçisi o dövrdə də ermənilərin bu məkrli siyasətinin əsl mahiyyətini açıb göstərərək düzgün nəticə çıxarmış və qeyd etmişdi ki, “on illər boyu bu məqsədi həyata keçirməyə çalışan erməni milyonçuları bütün müsəlman Qafqazını erməni toruna salmışdılar. Onlar hətta ən pis torpaqları belə pul ilə satın alırdılar” [2, s. 113].

Bu dövrdə ermənilərin Naxçıvana köçürmə siyasəti ilə bağlı məlumatlara O.N.Popovanın [7], K.N.Smironovun [9] əsərində də rast gəlirik. Həmin əsərlərin, kameral təsvir və xülasələrin verdikləri məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, köçkünlər köçürüldükləri yerlərdə istədikləri şəraitlə təmin olunur, onlara hərtərəfli diqqət və qayğı göstərilirdi. Çarizmin erməniləri Qafqazda məskunlaşdırmaq sahəsindəki fəaliyyətinin tədqiqatçısı A.Şepotyevin məruzəsində yazılırdı ki, “rus hökuməti erməniləri Cənubi Qafqazda müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi kəndlərdə və vilayətlərdə yerləşməsinə rəvac verirdi” [13, s. 44]. Ermənilərin müsəlmanların sıx yaşadığı torpaqlarda məskunlaşdırılması fikrini Nikolay Şavrov da təsdiq edir [12, s. 63].

Özgə əraziləri və torpaqlarında yerləşdirilən və tarix boyu xalqımıza qarşı məkrli siyasət yeridən ermənilər “Böyük Ermənistan” yaratmaq yolunda son vaxtlarda öz fəaliyyətlərini daha da artırmışlar. İddia edilən “Böyük Ermənistan” dövlətinin gerçəkləşməsi üçün başlanğıc olaraq Naxçıvan hədəf seçilmişdir. Bunun üçün onlar saxta tarix yaratmış, bu ərazinin erməni torpağı olduğunu, əhalinin milli tərkibində ermənilərin “üstünlük” təşkil etdiyini sübuta yetirməyə çalışmışlar (1, 15 mart 2006). Erməni millətçiləri real həqiqətləri və gerçək vəziyyəti dünya ictimaiyyətinə təhrif olunmuş halda təqdim edərək onları Naxçıvanın erməni ərazisi olmasına inandırmaqdan ötrü dəridən-qabıqdan çıxırlar. Güclü maliyyə qaynaqlarına malik olan diasporla əlbir fəaliyyət göstərən erməni qurumları tarixi fakt və həqiqətləri saxtalaşdırmaqla ərazi iddialarını əsaslandırmağa çalışırlar. Müasir dünyada separatçılığa üstünlük verən ermənilər Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi üçün müxtəlif fitnəyə və fəsadlara, saxta-karlığa əl atır, imzalar toplayaraq mitinq və nümayişlər keçirirlər.

Bu gün də Naxçıvan məsələsini öz gündəliklərində saxlayan ermənilər dünya kütləvi vasitələrində həqiqətlərdən uzaq olan qeyri-real və əsassız təbliğat kampaniyasına üstünlük veriblər. Qonşu olmağa məhkum edildiyimiz bədnam ermənilər Naxçıvan həsrətindədirlər. Ermənistanın baş planlarında Naxçıvanın işğalı məsələsi əsas yer tutur. İşğalçı ermənilər sərhədlərin toxunulmazlığı və inteqrasiya proseslərinin dönməz xarakter aldığı bu günlərdə Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirməyi bir vəzifə kimi qarşıya qoyub geniş kampaniya başladılar. Ermənistan 1921-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında imzalanmış müqavilələrin ləğv edilməsini tələb edir. İqtisadi, strateji və mədəni cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik olan Naxçıvanın mübahisəli əraziyə çevrilməsi böyük dövlətlərin maraqlarına da uyğundur. Lakin bir həqiqət aydındır ki, Naxçıvan xülyaları ilə yaşayan erməni millətçilərinin bu arzuları gözlərində qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan” qəz., 2006, 15 mart.

2. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы. Баку: Элм, 1990, 224 с.
3. Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку: Элм, 2003, 168 с.
4. Записка генерального консула России в Эрзеруме Маевского. Баку, 1994, 35 с.
5. Из писем Воронцова-Дашкова Николаю Романовичу // История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: Элм, 1990, с. 118-120.
6. Отчет о поездке по Азиатской Турции генерального штаба подполковника Томилова в 1904 г. Ч. 1, СПб., 1907, с. 292-294.
7. Попова О.И. Грибоедов-дипломат. Москва, 1964, 132 с.
8. Революционный Восток. 1936, № 2-3.
9. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 156 с.
10. Соколски Н.А. Материалы по изучению Нахичеванской ССР. Тифлис: Зак ГИЗ, 1933, 184 с.
11. Трубецкой Н.С. О народах Кавказа. Москва: Наследие, 2003, № 7.
12. Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: Элм, 1990.
13. Шепотьев А. Доклад о спорных Кавказских территориях, на которые имеют права самоопределившиеся Азербайджанские тюрки // Известия Азерб. АН, 1990, № 2.
14. Nəsiyev İ. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti // "Naxçıvan" jurnalı, Naxçıvan, 2001, № 5, s. 39.
15. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi: f. 26 m., siy. 1, iş 25.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: yasarrahimov@yahoo.com.tr

Yashar Rahimov

RESETTLEMENT OF ARMENIANS TO NAKHCHIVAN IN 1901-1907, MASSACRES AND ROBBERIES

The paper discusses some issues related to the history of Nakhchivan in 1901-1907. Problems such as massacres and robberies committed in those years by despicable Armenians in the region, continued resettlement of Armenians to Nakhchivan, providing the settlers with the desired living conditions, comprehensive attention and care, the result of these resettlements, etc. were studied. Furthermore, clashes and massacres committed by the Dashnaks in Nakhchivan and other parts of the region in 1905-1907, the bloody events against the local population - Azerbaijanis, the direct assistance of the Cossacks to the Armenians in these events, the participation of the church and terrorist political parties in the bloody events in Nakhchivan were also investigated. The author concludes that the dreams of Armenian nationalists about Nakhchivan have no chance to come true.

Keywords: *Nakhchivan, 1901-1907, massacre, looting, Armenians, resettlement, church, political parties.*

Яшар Рагимов

**ПЕРЕСЕЛЕНИЕ АРМЯН В НАХЧЫВАН В 1901-1907 ГОДАХ,
МАССОВЫЕ УБИЙСТВА И ГРАБЕЖИ**

В статье рассматриваются некоторые вопросы, связанные с историей Нахчывана в 1901-1907 гг. Изучены такие проблемы, как массовые убийства и грабежи, совершенные в те годы презренными армянами в регионе, продолжение переселения армян в Нахчыван, обеспечение поселенцев желаемыми условиями проживания, комплексное внимание и забота, результат этих переселений и т. д. Также исследованы столкновения и массовые убийства, совершенные дашнаками в Нахчыване и других частях региона в 1905-1907 годах, кровавые события против местного населения – азербайджанцев, непосредственная помощь казаков армянам в этих событиях, участие церкви и террористических политических партий в кровавых событиях в Нахчыване. В заключении статьи сделан вывод, что мечтаниям армянских националистов о Нахчыване не суждено осуществиться.

Ключевые слова: *Нахчыван, 1901-1907 гг., резня, мародерство, армяне, переселение, церковь, политические партии.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 16.06.2021
Son variant 13.07.2021**